

Analiza domoljubja med mladimi v Sloveniji

Miro Haček in Simona Kukovič¹

Uvod

283

Domoljubje Slovincem ni tuje, celo več, že bežen pogled in površno poznavanje slovenske zgodovine nas spomnita in opozarjata na to, da smo ga velikokrat znali tudi jasno pokazati. Domoljubje je bilo tisto, kar je omogočalo preživetje naroda v skrajnih in predvsem samoohranitvenih obdobjih. Žal pa tega v vsakdanjem življenju ni mogoče zaznati v takšnem obsegu kot v času hudih zunanjih pritiskov, časih ekstremnih oblik romanskega in germanskega nacionalizma oziroma ob obrambi samostojnosti in suverenosti slovenske države. To sicer ni nič nenavadnega, saj je domoljubje dejansko nemogoče ohranjati na tako visoki izrazni ravni, je pa skrb vzbujajoče mlačno odzivanje mladih pri vprašanju domoljubja, na katero že nekaj časa opozarjajo sicer redke raziskave.

Zaradi vse hitrejšega družbenega tempa se pomemben del socializacije mladih državljanek in državljanov iz družine kot osnovne družbene celice prenaša v šole, v katerih mladi preživijo vse več svojega časa. Ravno zato je pomembno več pozornosti posvetiti prav trenutnemu stanju v slovenskem izobraževalnem sistemu in opozoriti na morebitne pomanjkljivosti, hkrati pa iskati poti k še večjemu izboljšanju stanja na tem področju. Vsi se spomnimo neskončnih, več let trajajočih razprav o uvedbi predmeta državljanska kultura in etika v slovenski osnovnošolski sistem. Polemika se je sklenila brez pravega rezultata in seveda ni prinesla nič

1 Prispevek je rezultat Ciljnega raziskovalnega projekta Krepitev domoljubne in državljanske zavesti med mladimi, šifra V5-2152, ki ga je financirala Javna agencija za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost RS. Projekt je vodil prof. dr. Vladimir Prebilič, poleg prof. dr. Mira Hačka in prof. dr. Simone Kukovič pa so v njem sodelovali še izr. prof. dr. Jelena Juvan, prof. dr. Janja Vuga Beršnak in asist. dr. Mitja Sardoč.

novega. Žal pa tudi ni uspela vpeljati večjih premikov na področju razumevanja domoljubnih vsebin.

Domoljubje tako ostaja nekaj, kar je v največji meri prepuščeno posamezniku ali družini. Če se domoljubje prepusti neorganiziranim oblikam poglobljanja, je mogoče mejo med domoljubjem in nacionalizmom – ki je že tako precej tanka in zamegljena – precej hitro prestopiti (Globokar 2020, 379). Mladi se med odraščanjem tudi identitetno umeščajo v širši prostor² in brez lastnega prostorskega definiranja, ki ga posredno ponuja prav domoljubje, to ni mogoče. V tem primeru bo povzročena nepopravljiva škoda, vrednostno pohabljeni pa bodo tudi naši največji domovinski simboli in posledično domovinski potencial, ki sploh omogoča gradnjo domovinskih temeljev in zdrave domovinske samozavesti. To pa je nedvomno veliko preveč pomembna vsebina, da bi z njo smeli, po eni strani, improvizirati oziroma da, po drugi, glede nje ne bi ničesar postorili. Zato je nujno pretresti domovinske vsebine v samem začetku identitetne izgradnje državljanek in državljanov, kar pa se neobhodno nanaša na področje slovenskega izobraževalnega sistema (Kukovič et al., 2022).

Pregled literature

Družboslovje se ukvarja z razvojem posameznika v družbenem kontekstu, dokler ta razvoj ni škodljiv za družbo, v kateri se je posameznik razvil (Altinkulaç, 2016). Obstajajo namreč zavezujoče socialne meje, ki jih oblikujejo družbe in se kažejo v zgodovinskem procesu, pri čemer so v ospredju vrednote posameznika samega, pa tudi družbe, ki posameznika nadzira (Armstrong, 1980). Vrednote so torej tisti koncept, ki ga je treba spoštovati, ceniti in občudovati (Venkataiah, 2007); so motivi, ki usmerjajo vedenje posameznika in ki ostanejo v njegovi zavesti. Lahko jih opišemo kot miselne pojave, umeščene v čustveno domeno, ki nadzirajo in usmerjajo naša dejanja. V primerjavi s prepričanji in stališči so vrednote obsežnejše in globlje vtisnjene v posameznika. S tega vidika je vzgoja mladih, tudi razvoj njihovih vrednot, zato da bi odkrili svojo individualnost, najboljša oblika eksistence in doseganja človeške popolnosti. Venkataiah (2007) celo trdi, da pomeni izobraževanje o vrednotah v prvi vrsti zagotavljanje osredotočenosti na humanizem, hkrati pa mlade vzgaja v tej smeri, da razmišljajo o drugih posameznikih

2 Več o evropski identiteti mladih in o vplivu krščanskih vrednot na oblikovanje le-te v Golob et al. (2019).

in blaginji svoje države (Reiners 2019, 36–38). Da bi to dosegli, morajo mladi družbene vrednote občutiti, pri čemer pa te ne smejo biti dejanja manipulacije, ampak morajo ljudi navdihovati k izbiri njihovih lastnih družbenih, etičnih in duhovnih vrednot ter k njihovemu globljemu razumevanju. V nabor teh vrednot spadajo (Altikulač, 2016: 26; Fukuoka in Takita-Ishii, 2021: 248) družina, pravičnost, svoboda, delavnost, sodelovanje, senzitivnost, znanstvenost, poštenost, estetika, strpnost, gostoljubje, zdravje, spoštljivost, naklonjenost, odgovornost, urejenost, pripravljenost pomagati in biti domoljub. Obstajajo različni pristopi, kako vsako izmed teh vrednot približati mladim; lahko uporabimo tradicionalne metode navajanja in razlage, optimalnejše pa je, če jim omogočimo lasten način prepoznavanja in ponotranjanja vrednot.

Domoljubje kaže odnos posameznika do naroda in kulture, v katerem posameznik stremi k doseganju ljubezni do domovine in svojega naroda, nima pa namena izvajati agresije nad drugimi narodi (Altikulač, 2016). V literaturi najdemo različne dimenzije domoljubja. Eno izmed njih podaja Curti (Bourne, 1977), ki loči med militaristično in civilno stranjo domoljubja. Morray (1959) loči med poslušnim (imitacijskim) in neposlušnim (inovatorskim) domoljubjem, medtem ko pri Sommervillu (1981) najdemo razlikovanje med nevednim (iracionalnim) in opozicijskim (racionalnim) domoljubjem. Adorno (Schatz et al., 1999) primerja ideji domnevnega in pristnega domoljubja, pri čemer domnevno domoljubje pomeni slepo lojalnost in dogmatsko kompatibilnost, pristno domoljubje pa temelji na kritičnem pristopu do meja nacionalnih vrednot in ljubezni do naroda.

Podobno razdelitev najdemo pri Staubu (1997), ki trdi, da obstajata dve vrsti domoljubja, slepo in konstruktivno. Prvo je označeno kot izkazovanje dogmatičnega sprejemanja politike in lojalnosti do nje, ne glede na to, ali so nacionalna politika in njena dejanja v nasprotju s človekovimi pravicami in pravicami drugih narodov. Slepo domoljubje se razlikuje od obdobja do obdobja in od družbe do družbe; predmet lojalnosti je lahko država, narod, pogled ali ideologija, v vseh primerih pa sta zanjo značilna brezpogojna zvestoba in služenje temu predmetu. Pri slepem domoljubju se kritike državne politike pogosto štejejo za izdajo države, s čimer ta vrsta domoljubja kaže nagnjenost k odporu proti spremembam ter k ohranjanju konservativne miselnosti in zaščiti statusa quo. Lahko bi rekli, da sta slepo in konstruktivno domoljubje kazalnika razlik v demokratičnosti državljanov. Demokratične vrednote in ideali so bolj povezani s kognitivnimi vrednotami kot s tem, kar poskušamo opredeliti kot vrednote naklonjenosti domoljubju. V tem kontekstu bi bilo idealno, če bi imeli posamezniki kritičen odnos do različnih skupin, v katerih razvijajo svojo zmožnost lojalnosti in racionalizma (Altikulač 2016). Kritična zavest pomeni posameznikovo sposobnost svobodne evalvacije znanja in svobodnega odnosa do na avtoritete ali družbe (Staub, 1997). S tega

vidika konstruktivno domoljubje izpodbija status quo. Domoljubje se ukvarja s čustvi lojalnosti, ki bi lahko preprečila aktivno, kritično državljanstvo, kakršno si sodobna demokratična država želi. S tega vidika predstavlja opisano konstruktivno domoljubje (s svojo kritično zavestjo in skrbjo za spremembe) razrešitev tovrstnih pomislekov. Domoljubje, ki je obogateno z demokratičnimi lastnostmi, tako za aktivnega in participativnega državljana ni ovira, ampak mu je prej v oporo.

Čeprav namen tega prispevka ni, da bi se (pre)globoko zatopili v oblike domoljubnih vedenj, se pri analizi literature s področja proučevanja pojavov domoljubja zdi, da glede tega obstajata dva ključna in nasprotujoča si koncepta. Oba sta pri razpravah o edukacijski politiki na področju domovinske vzgoje nadvse relevantna; vsak izmed obeh konceptov pa v sebi nosi tudi politično konotacijo, ki seveda vpliva na to, kaj se bodo mladi o domoljubju, državljanskih obveznostih in o demokraciji naučili. Prvo manifestacijo domoljubja bomo imenovali avtoritarno, drugo pa demokratično (Westheimer, 2006).

Avtoritarno domoljubje predstavlja opustitev posameznikove lastne volje, pravice izbire in potrebe po razumevanju avtoritete – njegov emocionalni temelj je hvaležnost, da smo (bili) odrešeni bremena demokratične odgovornosti. Avtoritarno domoljubje zahteva nedvoumno lojalnost brez vprašanj; lojalnost do cilja, zadeve, načela, ki jih določi voditelj ali vodilna skupina. Tako domoljubje zahteva predanost vladajočim načelom ter zato nasprotuje različnosti mnenj ali oporekanju tem načelom. Demokratično domoljubje pa temelji na resnici in lojalnosti – ne do vladajoče oblasti, ampak do načel, ki so osnova demokraciji. Skrb za bistvene vrednote, ki so osnova demokraciji, je temeljna značilnost demokratičnega domoljubja. To seveda ne pomeni, da demokratično domoljubje ne pušča nobenega prostora za simbolične prikaze podpore in solidarnosti. Nasprotno. Demokratično domoljubje ne pomeni samo privrženosti narodu, njegovim simbolom ter političnim voditeljem v sedanosti in preteklosti, ampak tudi vsakemu pripadniku tega naroda in blaginji sonarodnjakov. Pravi temelj demokratičnega domoljubja predstavlja ravno pravica do različnosti mnenj (Callan, 2009: 60–62).

Domoljubje večina avtorjev opredeljuje kot pozitivnost čustev in občutkov do države, ki ji posameznik pripada. Archard (1999: 158) domoljubje opiše kot pristno ljubezen ter globoko spoštovanje do lastne domovine in njene dediščine. Ljubezen do domovine se najpogosteje opisuje kot neoporečno nagnjenje posameznika k ravnanju – pri katerem pogosto žrtvuje samega sebe – v korist svoje domovine. Domoljubje si z nacionalizmom deli isto vrednostno izhodišče – obstajajo narodi, obstoj lastnega naroda pa ima za posameznika posebno moralno vrednost, zato je ta narod vreden posebne naklonjenosti in ravnanja v njegovo korist. Zato je vsak nacionalist zagotovo tudi domoljub. Domoljub je zavezan pripadnosti lastni

domovini in lastnemu narodu, vendar pa vsak domoljub ni nujno tudi nacionalist v smislu iskanja skladnosti med narodom in državo. Domoljubna čustva in občutki se odražajo v občutku pripadnosti, povezanosti in zvestobe.

Domoljubje po mnenju Levina in Younissa (2006: 8) predstavlja najbolj nepravilno uporabljan pojem na področju izobraževanja. Učitelji pojem domoljubja zelo pogosto zamenjujejo z militarističnim šovinizmom, ki so ga uporabljali nekateri diktatorji 20. stoletja in z njegovo pomočjo manipulirali z lastnim narodom. Pri tem se ne zavedajo, da je ravno domoljubni odpor zoper tovrstna avtoritarna gibanja pripomogel k njihovem padcu. Veliko avtorjev se odkrito sprašuje, ali ni domoljubje morda zastarel koncept, ki naj ga ne bi prenašali na mlajše generacije. Ena najbolj znanih tovrstnih razprav o vlogi in pomenu domoljubja v sodobnem izobraževalnem in kulturnem sistemu je razprava med Callanom in Galstonom (Archard, 1999). Oba avtorja poudarjata globoko potrebo po državljanski vzgoji v sodobnem izobraževalnem sistemu, ki naj bi gradila domoljubno pripadnost mladih enotni nacionalni identiteti. Oba vidita potrebo po strategiji integracije državljanov in potrebo po načinu zagotavljanja zvestobe in vdanosti državljanov demokratičnim političnim institucijam znotraj liberalne družbe. Za oba je z elementi domoljubja prepredena državljanska vzgoja sredstvo, ki naj te cilje izpolni. Oba skrbi pogosto izražena skrb za nepristransko, objektivno mišljenje, ki se skoraj vedno pojavlja ob vsakem poskusu uvedbe kakršne koli oblike domovinske ali domoljubne vzgoje, zlasti v sistem obveznega šolanja. Gre za pogosto dilemo, ki poudarja napetost med zahtevami po vključevanju elementov domoljubja v izobraževalni sistem in spoznanjem, da skrb za nepristransko, objektivno mišljenje na okoliščine ob uvajanju tovrstnega izobraževanja pogosto deluje korozivno. Prepričanje, da je domoljubje pozitivna vrednota in da je za sodobno državo dobro, če ima državljane, ki ljubijo svojo domovino, je namreč pogosto ogroženo zaradi skrbi za blagostanje nepristranskega, objektivnega mišljenja in nadaljnji obstoj pogojev za kritično razmišljanje.

Raziskovalni načrt

V empirični raziskavi smo raziskovalci analizirali pomen domoljubja in domoljubne zavesti mladih ter na podlagi tega skušali pripisati vlogo in pomen domoljubja v okviru sistema vzgoje in izobraževanja v osnovnih in srednjih šolah. Domoljubna obeleženost je neizogiben in pomemben atribut vsake osebe. Iz tega izhaja, da je domovinska vzgoja nujna za osebno samopoznavanje, kar pa je potrebna podlaga, da lahko oseba reflektirano razmišlja o sebi in vstopa v kritični

dialog z drugimi osebami. Poznavanje samega sebe je predpogoj kritičnega misleca, brez kritično razmišljajočih oseb pa uresničitev idealov osebne rasti in demokracije ni verjetna možnost. Domoljubje je tudi nujna sestavina pozitivne samopodobe. Demokracija, osebna rast in pozitivna samopodoba so nekatere izmed vrednot, ki zavzemajo najvišja mesta na moralni lestvici in ki so med seboj tesno povezane. Domoljubje kot podlaga njihove uresničitve je torej velikega javnega oziroma splošnodruženega pomena, zato ga je treba gojiti tudi v šoli, še posebej v okviru predmeta državljanske vzgoje ali posebnega, novega predmeta. V okviru empirične raziskave smo zato poskušali odgovoriti na naslednja raziskovalna vprašanja: Kakšna je (pozitivna) funkcija domoljubja? Ali in kako je smiselno in potrebno domoljubje načrtno gojiti, ga poučevati v šolah (katerih šolah, v okviru katerih predmetov)? Kako bi lahko potekala edukacija za domoljubje? Katere so temeljne dispozicije in orientacije mladih na področju domovinske in državljanske zavesti?

Raziskavo smo izvajalci izvedli v dveh sklopih, in sicer za učence osnovnih šol in za dijake srednjih šol po Sloveniji. Raziskava je bila opravljena z uporabo enakega vprašalnika za vsako izmed obeh ciljnih populacij. Časovno gledano sta bili obe raziskavi izvedeni hkrati, v decembru 2021 in januarju 2022, na reprezentativnem vzorcu tisoč učencev zadnjih razredov osnovnih šol in tisoč dijakov tretjih letnikov srednjih šol; pri tem so bile v reprezentativni naključni vzorec enakopravno vključene osnovne in srednje šole iz vseh slovenskih statističnih regij. Vprašalnik je ob prisotnosti anketarjev izpolnilo 918 učencev zadnjih razredov (91,8-odstotna realizacija) in 823 dijakov zaključnih letnikov srednjih šol³ (82,3-odstotna realizacija). Pri analizi empirične raziskave se bomo osredotočili na ključna vsebinska sklopa. Prvi je skušal odgovoriti na vprašanje, koliko mladi poznajo proces osamosvojitve države in najpomembnejše dogodke, povezane z obdobjem nastajanja slovenske države. Drugi sklop pa je bil namenjen analizi državljanske pismenosti mladih, tj. prepoznavanju znanja mladih s področja domoljubja in aktivnega državljanstva. Rezultate raziskave bomo smiselno primerjali tudi z rezultati raziskave v sklopu projekta *Aktivno državljanstvo in domovina* (v nadaljevanju ADD), opravljene leta 2013.

3 V raziskavo smo glede na vpisne deleže vpisane srednješolske populacije ustrezno vključili poklicne in tehniške srednje šole ter gimnazije. Delež gimnazijcev je znašal 56,5 odstotka realiziranega vzorca.

Analiza empiričnih podatkov

Osamosvojitve Slovenije

Osrednji sklop empirične raziskave je bil namenjen poznavanju slovenske osamosvojitve. Najprej smo mlade vprašali, ali so tematiko slovenske osamosvojitve mogoče obravnavali v okviru pouka zgodovine, in pričakovali visok odstotek pozitivnih odgovorov, saj je ta tema vsekakor del veljavnega kurikula pri omenjenem predmetu. Zato je bilo presenečenje precejšnje, čeprav sta večina dijakov (73 odstotkov), hkrati pa precej manjši delež učencev (49,9 odstotka) odgovorila pozitivno, vendar je hkrati z »ne« odgovorilo kar 22 odstotkov učencev in samo 11,5 odstotka dijakov. Glede na to, da gre za učence zadnjih razredov osnovnih šol, je sicer mogoče upati, da bodo to tematiko še obravnavali čisto na koncu devetega razreda. Sledilo je logično vprašanje, koliko šolskih ur je bilo po njihovi oceni namenjenih obravnavi slovenske osamosvojitve pri vseh predmetih skupaj. 15,7 odstotka učencev osnovnih šol in 15,2 odstotka dijakov srednjih šol je menilo, da so osamosvojitve pri vseh predmetih skupaj obravnavali od ene do tri šolske ure. Največji delež učencev (52,9 odstotka) in dijakov (49,5 odstotka) ni znal oceniti, koliko časa so pri vseh predmetih skupaj namenili obravnavi slovenske osamosvojitve. Zanimivo pa je, da 79,9 odstotka osnovnošolcev in 74,3 odstotka dijakov meni, da je alocirani čas za obravnavo te teme povsem zadoščal.

Mlade smo nadalje povprašali po njihovi oceni lastnega znanja o osamosvojitvi Slovenije (Tabela 1). Največji delež učencev zadnjih razredov osnovnih šol (43 odstotkov) in tudi dijakov zadnjih letnikov srednjih šol (44,4 odstotka) je lastno znanje ocenil z oceno dobro. Zanimivo je, da dijaki lastno (ne)znanje o osamosvojitvi Slovenije ocenjujejo precej bolj kritično od učencev, kar potrjuje tudi delež tistih, ki so lastno znanje ovrednotili z oceno »prav dobro« ali »odlično« in ki pri učencih znaša 38,5 odstotka, pri dijakih pa samo 25,7 odstotka. Če to ugotovitev povežemo s prejšnjim vprašanjem o številu ur, ki se pri vseh predmetih skupaj namenijo tematiki osamosvajanja Slovenije, lahko ugotovimo, da bi si predvsem dijaki o tej temi želeli izvedeti več.

Tabela 1: Samoocena znanja o osamosvojitvi Slovenije (v odstotkih)

	Nezadostno (1)	Zadostno (2)	Dobro (3)	Prav dobro (4)	Odlično (5)
Učenci	4,3	14,2	43,0	27,9	10,6
Dijaki	5,3	25,6	44,4	18,7	6,0

Vir: Raziskava Krepitev domoljubne in državljanske zavesti med mladimi (Fakulteta za družbene vede, 2022, N (OŠ) = 918, N (SŠ) = 823). Anketiranci so odgovarjali na vprašanje »Ali lahko oceniš, kakšno je tvoje znanje o osamosvojitvi Slovenije?«.

Zanimalo nas je tudi, iz katerih virov mladi največ izvedo o osamosvajanju Slovenije. Učenci devetih razredov osnovnih šol o tem največ izvedo pri pouku zgodovine, sorazmerno veliko tudi od staršev, z interneta in iz televizijskih oddaj, najmanj pa od prijateljev in znancev, iz časopisov in revij ter iz radijskih oddaj. Iz odgovora na vprašanje o tem, koliko osnovnošolce zanimajo dogajanja v povezavi z osamosvojitvijo Slovenije, je razbrati, da žal podpovprečno in da največji delež (70,2 odstotka) osnovnošolcev tovrstna tematika zanima bolj malo ali pa sploh ne. Če ta podatek primerjamo z raziskavo ADD iz leta 2013, lahko ugotovimo, da se je delež učencev, ki jih tematika osamosvojitve zanima le malo ali sploh nič, v zadnjem desetletju povečal za 10,3 odstotka.

Podobno je tudi pri dijakih zadnjih letnikov srednjih šol; tudi tukaj (Tabela 2) največ o procesu osamosvajanja dijaki izvedo pri pouku zgodovine in iz drugih virov, najmanj pa od prijateljev in vrstnikov, iz časopisov in revij ter iz radijskih oddaj. Tudi dijake zadnjih letnikov srednjih šol zanimajo dogajanja v povezavi z osamosvojitvijo Slovenije podpovprečno. Največji delež (68,6 odstotka) dijakov osamosvojitvena tematika zanima bolj malo ali nič, samo 31,4 odstotka dijakov pa ta tematika zanima vsaj nekoliko. Tudi tukaj se je preteklem devetletnem obdobju delež tistih dijakov, ki jih tematika osamosvojitve zanima le malo ali nič, povečal, in sicer za 4,7 odstotka.

Tabela 2: Primerjava virov znanja o osamosvojitvi Slovenije med mladimi

... koliko si izmed naštetih virov izvedel o osamosvajanju Slovenije?	Učenci 2013	Učenci 2022	Dijaki 2013	Dijaki 2022
Od staršev	3,05	2,99	3,35	3,01
Od sorodnikov in znancev	2,57	2,40	2,78	2,50
Od prijateljev in sovrstnikov	2,11	2,14	2,26	1,99
V šoli pri pouku zgodovine	3,85	3,53	2,93	3,78
Iz televizijskih oddaj	3,05	2,71	3,22	3,02
Iz radijskih oddaj	1,87	1,84	2,08	1,91
Iz časopisov in revij	2,09	1,73	2,46	1,93
Na internetu	2,87	2,87	2,95	2,99

Viri: Raziskava Aktivno državljanstvo in domovina (Fakulteta za družbene vede, 05-06/2013, N (OŠ) = 888, N (SŠ) = 844); raziskava Krepitev domoljubne in državljanske zavesti med mladimi (Fakulteta za družbene vede, 2022, N (OŠ) = 918; N (SŠ) = 823). Anketiranci so odgovarjali na vprašanje »Prosimo, da oceniš, koliko si izmed naštetih virov izvedel o osamosvojitvi Slovenije.«, pri čemer vrednost 1 predstavlja odgovor »Nič«, vrednost 2 odgovor »Malo«, vrednost 3 odgovor »Srednje«, vrednost 4 odgovor »Precej« in vrednost 5 odgovor »Veliko«. Višja kot je vrednost, v večji meri so anketiranci iz navedenega vira izvedeli o osamosvajanju Slovenije.

Če primerjamo pridobljene podatke med obema generacijama mladih, lahko ugotovimo, da obe generaciji najmanj znanja o osamosvojitvi Slovenije pridobita iz radijskih oddaj, precej malo pa tudi iz časopisov in revij ter od prijateljev in sovrstnikov, kar je še en dokaz za ugotovitev, da se mladi o tej temi med seboj ne pogovarjajo prav veliko. Glavna vira informacij učencev in dijakov o osamosvojitvi sta šola in pouk zgodovine; ta vpliv se je od leta 2013 pri učencih zmanjšal, pri dijakih pa nekoliko povečal.

Osnovnošolci in dijaki se o temah, povezanih z osamosvajanjem Slovenije, precej redko pogovarjajo doma, enako velja tudi za pogovore s prijatelji in z vrstniki; oboji o teh temah še najpogosteje govorijo v šoli. Zanimivo je, da 43,1 odstotka osnovnošolcev trdi, da se celo v šoli o temah, povezanih z osamosvajanjem Slovenije, ne pogovarjajo nikoli ali le redko, med dijaki pa znaša ta delež visokih 55 odstotkov. Ob tem je zanimivo, da se mladi o omenjenih tematikah očitno želijo pogovarjati, še zlasti v šoli, saj kar 69 odstotkov učencev in 66 odstotkov dijakov meni, da je poznavanje dogajanj, povezanih z osamosvajanjem Slovenije, za mlade v naši državi »še kar« ali »zelo« pomembno. V primerjavi z raziskavo ADD iz leta 2013 lahko ugotovimo, da je delež učencev, ki menijo, da je poznavanje dogajanj, povezanih z osamosvajanjem Slovenije, za mlade v naši državi pomembno, upadel za dva odstotka, pri dijakih pa je ta delež narastel za 1,2 odstotka.

Tabela 3: Povezava nekaterih pojmov z obdobjem osamosvajanja Slovenije

Koliko je posamezen pojem povezan z obdobjem osamosvajanja Slovenije?	Raziskava – osnovne šole 2013	Raziskava – osnovne šole 2022	Raziskava – srednje šole 2013	Raziskava – srednje šole 2022
	(888)	(918)	(844)	(823)
Pogum	3,28	3,36	3,35	3,57
Domoljubje	3,53	3,51	3,60	3,72
Nacionalna zavest	3,36	3,25	3,57	3,60
Nacionalna čistost Slovenije	2,77	2,75	2,83	2,90
Odprava socializma	2,97	2,84	3,00	3,04
Demokracija za vsakega državljana	3,32	3,27	3,40	3,46
Svoboda	3,63	3,65	3,60	3,73
Enakopravnost	3,59	3,57	3,58	3,62
Uveljavitev Slovenije v svetu	3,37	3,36	3,32	3,45
Nepravičnost	2,46	2,63	2,68	2,87
Vojno trpljenje	2,60	2,73	2,78	2,84
Izkoriščanje	2,57	2,65	2,84	2,92
Gospodarski razvoj	3,25	3,15	3,27	3,35

Vir: Raziskava Aktivno državljanstvo in domovina (Fakulteta za družbene vede, 05-06/2013); raziskava Krepitev domoljubne in državljanske zavesti med mladimi (Fakulteta za družbene vede, 2022, N (ŠŠ) = 823). Anketiranci so posamezne pojme ocenjevali na lestvici

od 1 do 4, pri čemer vrednost 1 predstavlja odgovor »Sploh ni povezan«, vrednost 2 odgovor »Malo povezan«, vrednost 3 odgovor »Precej povezan«, vrednost 4 pa odgovor »Zelo povezan«. Vrednosti v stolpcih so povprečne vrednosti odgovorov; večja kot je vrednost, v večji meri anketiranci posamezen pojem povezujejo z obdobjem osamosvajanja Slovenije.

Mlade smo nadalje prosili, da naj ocenijo povezavo nekaterih pojmov z obdobjem osamosvajanja Slovenije; hoteli smo videti, katere pojme mladi predvsem povezujejo z obdobjem, v katerem je naša država pridobila svojo samostojnost. Rezultati v Tabeli 3 kažejo, da večina mladih z obdobjem osamosvojitve povezuje pojme »domoljubje«, »nacionalna zavest«, »svoboda«, »enakopravnost«, pa tudi »uveljavitev Slovenije v svetu« ter »pogum«. Najmanj mladih z obdobjem osamosvajanja asociira pojme »nepravičnost«, »nacionalna čistost Slovenije«, »vojno trpljenje« in »izkoriščanje«. Opazimo lahko tudi, da so si tokrat odgovori v obeh primerjanih raziskavah (iz leta 2013 in 2022) med seboj zelo podobni in da so odstopanja minimalna.

Državljska pismenost

Poseben razdelek vprašalnika je bil namenjen preučitvi poznavanja državnih simbolov (zastave, grba in himne Republike Slovenije), osamosvojitve in z njo povezanih ključnih dogodkov, poznavanju državnih praznikov (pri čemer smo posebno pozornost namenili tistim z bolj domovinsko konotacijo) in poznavanju elementov državljanske pismenosti (to smo preverjali z vrsto vprašanj o volilni pravici, slovenski ustavi in političnem sistemu, temeljnih človekovih pravicah in svoboščinah itn.); zastavljen je bil torej z namenom kognitivnega prepoznavanja znanja osnovnošolcev in srednješolcev s področja domoljubja in aktivnega državljanstva.

Tabela 4: Prepoznavanje državne zastave (odstotek pravih odgovorov)

Katera izmed spodaj narisanih zastav je zastava Republike Slovenije?	Učenci 2013	Učenci 2022	Dijaki 2013	Dijaki 2022
Zastava Republike Slovenije – napačna	1,4	2,0	2,4	1,9
Zastava Republike Slovenije – prava	97,8	97,3	96,8	97,3
Zastava Republike Slovenije – napačna	0,8	0,7	1,1	0,5

Vira: Raziskava Aktivno državljanstvo in domovina (Fakulteta za družbene vede, 05-06/2013, N (OŠ) = 888, N (SŠ) = 844); raziskava Krepitev domoljubne in državljanske zavesti med mladimi (Fakulteta za družbene vede, 2022, N (OŠ) = 918, N (SŠ) = 823). Anketiranci so odgovarjali na vprašanje »Katera izmed spodaj narisanih zastav je zastava Republike Slovenije ...«

Pri vprašanju, pri katerem so morali anketiranci med tremi slikami zastav prepoznati zastavo Republike Slovenije, je bila velika večina odgovorov v raziskavi ADD iz leta 2013 in tudi v najnovejši raziskavi iz leta 2022 pravilna; 97,3 odstotka osnovnošolcev in enak odstotek srednješolcev je prepoznal pravilno zastavo Republike Slovenije. Na podlagi teh rezultatov ugotavljamo, da je poznavanje zastave Republike Slovenije pri obeh skupinah mladih izjemno dobro.

Tabela 5: Poznavanje uradnih državnih simbolov (v odstotkih)

Kateri so uradni državni simboli Republike Slovenije?	Učenci 2013	Učenci 2022	Dijaki 2013	Dijaki 2022
Zastava, grb, potni list	2,0	0,3	1,7	0,6
Zastava, grb, himna	93,4	97,1	92,3	95,6
Himna, ustava, grb	3,7	1,9	5,2	2,9
Grb, osebna izkaznica, potni list	0,9	0,7	0,8	0,9

Vira: Raziskava Krepitev domoljubne in državljanske zavesti med mladimi (Fakulteta za družbene vede, 2022, N (OŠ) = 918, N (SŠ) = 823); raziskava Aktivno državljanstvo in domovina (Fakulteta za družbene vede, 05-06/2013, N (OŠ) = 888, N (SŠ) = 844)

Pri drugem vprašanju, povezanem s področjem državljanske pismenosti, so morali mladi prepoznati uradne simbole Republike Slovenije. Delež pravilnih odgovorov je tudi tukaj visok in celo nekoliko višji kot v raziskavah, izvedenih v prejšnjih letih; podobno kot pri prepoznavanju zastav je delež pravilnih odgovorov nekoliko višji med učenci, saj je uradne državne simbole Republike Slovenije prepoznalo 97,1 odstotka učencev in 95,6 odstotka dijakov.

Tabela 6: Poznavanje praznikov med mladimi (delež pravilnih odgovorov v odstotkih)

	Učenci 2013	Učenci 2022	Dijaki 2013	Dijaki 2022
Slovenski kulturni praznik	85,5	77,0	88,9	91,9
Dan državnosti	59,9	61,4	58,2	76,9
Vrnitev Primorske k matični domovini	54,0	64,3	52,2	75,1
Dan reformacije	63,9	65,9	72,7	82,6
Dan Rudolfa Maistra	54,5	66,3	51,2	76,0
Božič	90,8	94,7	92,3	95,9
Dan samostojnosti in enotnosti	51,0	56,3	48,0	71,3

Vira: Raziskava Krepitev domoljubne in državljanske zavesti med mladimi (Fakulteta za družbene vede, 2022, N (OŠ) = 918, N (SŠ) = 823); raziskava Aktivno državljanstvo

in domovina (Fakulteta za družbene vede, 05-06/2013, N (OŠ) = 888, N (SŠ) = 844). Anketiranci so morali sedem podanih datumov povezati z imeni sedmih različnih državnih praznikov. Izogibanje odgovoru in neodgovarjanje na posamezne datume smo upoštevali kot nepravilne odgovore (»veljavni odstotki« so dostopni v priloženih sumarnikih).

Vprašanje, povezano s področjem državljske pismenosti, je od učencev, dijakov in od študentov zahtevalo, da podana imena praznikov povežejo s podanimi datumi praznovanja teh praznikov. Obema skupinama respondentov smo postavili identično vprašanje in pri tem – na podlagi v prejšnjih letih opravljenih raziskav – pričakovali nekoliko slabše odgovore osnovnošolcev. Želeli smo dobiti odgovor na vprašanje, koliko mladi poznajo tipična domoljubna praznika (izbrali smo dan državnosti, 25. junij, ter dan samostojnosti in enotnosti, 26. december), katerima smo dodali tri znane praznike (božič, dan reformacije in slovenski kulturni praznik), ki jih splošna javnost *a priori* večinoma ne povezuje z domovinskimi vsebinami, čeprav ima zadnji navedeni vsekakor tudi močno domovinsko konotacijo, ter dodali še dva manj znana in novejša praznika (ki poleg tega *nista dela prosta* dneva), tj. dan Rudolfa Maistra in vrnitev Primorske k matični domovini, ki pa vsekakor imata nekaj domoljubne konotacije.

Ugotavljamo, da se (pre)poznavanje praznikov s starostjo anketirancev pomembno izboljšuje; dijaki bolje poznajo navedene praznike od učencev. Kar 38,6 odstotka učencev (in 23,1 odstotka dijakov) ne pozna datuma, na katerega slovenska država praznuje rojstni dan, kar 43,7 odstotka učencev (in 28,7 odstotka dijakov) ne pozna dneva samostojnosti in enotnosti oz. ta datum zamenjuje z dnevom državnosti. Še manj navdušujoče je poznavanje nekoliko novejših in dela neprostitih praznikov, tj. dneva Rudolfa Maistra in dneva vrnitve Primorske k matični domovini. Najmanj težav imata obe skupini mladih pri prepoznavanju dveh znanih praznikov (božič, slovenski kulturni praznik). Med osnovnošolci in dijaki glede na okolje, v katerem obiskujejo šolo, ni statistično značilnih razlik; nekoliko bolje praznike poznajo učenke oziroma dijakinje, čeprav razlika med spoloma ni velika. Pričakovana korelacija je bila zaznana tudi pri dijakih, pri katerih je opaziti tudi izjemno močno povezavo med poznavanjem praznikov in vrsto srednje šole, saj srednješolci, ki obiskujejo gimnazije, praznike izrazito bolje poznajo.

Na podlagi teh odgovorov ugotavljamo, da je poznavanje državnih praznikov, ki so povezani z obdobjem osamosvajanja in pridobivanja samostojnosti Republike Slovenije, zlasti med učenci osnovnih šol, precej slabo, nekoliko pa se je od leta 2013 (raziskava ADD) izboljšalo med dijaki srednjih šol, še posebej med gimnazijci; opazili smo, da mladi pogosto medsebojno zamenjujejo dan državnosti ter dan samostojnosti in enotnosti; nepoznavanje omenjenih dveh ključnih praznikov se je med učenci osnovnih šol dejansko izenačilo z nepoznavanjem dneva Rudolfa Maistra in dneva vrnitve Primorske k matični domovini.

Tabela 7: Poznavanje slovenske ustave, političnega sistema, človekovih pravic, demokracije in podobnih področij v najbolj splošnih potezah med mladimi (delež pravih odgovorov v odstotkih)

Trditve	Osnovne šole	Srednje šole
(N =)	(918)	(823)
1 Slovenska ustava je bila sprejeta po osamosvojitvi Slovenije.	79,6	77,3
2 Slovenska ustava med drugim govori o človekovih pravicah.	81,2	88,9
3 Slovenski parlament je sestavljen iz državnega zbora, ki šteje 90 poslancev, in državnega sveta, ki šteje 40 svetnikov.	67,4	71,0
4 Slovenska vlada sprejema zakone.	33,1	37,3
5 Slovenski parlament izvoli predsednika vlade in ministre.	51,4	49,0
6 Temeljne človekove pravice nam zagotavljajo že mednarodne pogodbe in različne konvencije.	58,8	61,0
7 Volitev se lahko udeleži vsak državljan, ki dopolni 18 let.	88,8	92,7
8 Predsednik Republike Slovenije je izvoljen na volitvah.	88,7	93,3
9 V Republiki Sloveniji sta cerkev in država ločeni.	56,1	81,7
10 Slovenija je članica Evropske unije in zveze Nato.	86,6	90,2
11 Slovenija je bila samostojna država že po 1. svetovni vojni, med letoma 1918 in 1941	83,1	90,7

Vir: Raziskava Krepitev domoljubne in državljske zavesti med mladimi (Fakulteta za družbene vede, 2022).

Pri sklopu vprašanj, povezanem z analizo državljske pismenosti (Tabela 7), smo preverjali poznavanje slovenske ustave in političnega sistema, človekovih pravic in temeljnih svoboščin, demokracije in drugih področij državljske vzgoje pri slovenskih osnovnošolcih in srednješolcih. Obe skupini anketirancev sta odgovarjali na enaka vprašanja, pri vsaki trditvi pa so morali ugotoviti, ali je trditev pravilna ali napačna. Analiza odgovorov pokaže tri kvalitativne sklope poznavanja. Najvišja raven znanja (povprečno nad 80 odstotkov pravih odgovorov) sta obe skupini pokazali pri trditvah »Voletev se lahko udeleži vsak državljan, ki dopolni 18 let«, »Predsednik Republike Slovenije je izvoljen na volitvah«, »Slovenska ustava je bila sprejeta po osamosvojitvi Slovenije«, »Slovenska ustava med drugim govori o človekovih pravicah«, »Slovenija je bila samostojna država že po 1. svetovni vojni, med letoma 1918 in 1941«, »Slovenija je članica Evropske unije in zveze Nato«. Ugotovimo lahko, da so osnovnošolci in srednješolci pokazali precej visoko raven znanja glede temeljev državljske pismenosti. Trditev »V Republiki Sloveniji sta cerkev in država ločeni« je tudi edina trditev, pri kateri je razlika v znanju osnovnošolcev in srednješolcev občutna.

Srednjo raven znanja (povprečno med 60 in 80 odstotki pravih odgovorov) sta obe skupini izkazali pri trditvah »Slovenski parlament je sestavljen iz državnega zbora, ki šteje 90 poslancev, in državnega sveta, ki šteje 40 svetnikov« in »Temeljne človekove pravice nam zagotavljajo že mednarodne pogodbe in različne konvencije«.

Sorazmerno nizko raven znanja (pod 60 odstotki pravih odgovorov) pa sta obe skupini izkazali pri trditvi »Slovenski parlament izvoli predsednika vlade in ministre«, še posebej pa pri (sicer nepravilni) trditvi »Slovenska vlada sprejema zakone«. Te trditve kot nepravilne ne prepozna približno sedem desetih slovenskih osnovnošolcev in tudi slovenskih srednješolcev. Rezultati kratkega preizkusa državljanske pismenosti kažejo, da bi bilo smiselno v osnovnih in tudi srednjih šolah nekoliko več pozornosti nameniti osnovam delovanja slovenske države ter odnosu med izvršno in zakonodajno vejo oblasti, ki je tudi ključen za dobro delovanje parlamentarne demokracije.

Dodatno smo anketirancem postavili še nekatera vprašanja. Tako smo jih vprašali, kdaj so bile v Sloveniji izvedene prve večstrankarske volitve. Na to vprašanje je pravilno (april 1990) odgovorilo samo 10,5 odstotka osnovnošolcev (5,9 odstotka manj kot v raziskavi iz leta 2013) in 26,4 odstotka dijakov (19 odstotkov več kot v raziskavi iz leta 2013). Nadalje smo mlade vprašali, katera politična skupina je osnovala vlado, ki je izpeljala osamosvojitve. Pravilni odgovor (Demos) je tukaj označilo 22,2 odstotka osnovnošolcev (17 odstotkov manj kot v raziskavi iz leta 2013) in 47,2 odstotka dijakov (22 odstotkov več kot v raziskavi iz leta 2013). Zanimivo je, da sta deleža učencev osnovnih šol, ki menita, da je slovensko osamosvojitve izpeljal Demos (22,2 odstotka) oz. Socialistična zveza Slovenije (21,2 odstotka), skoraj enaka.

Postavili smo tudi vprašanje, o čem smo Slovenci odločali na plebiscitu decembra 1990. Med petimi ponujenimi možnostmi⁴ je pravilni odgovor (o samostojnosti in neodvisnosti Slovenije) označilo 72,1 odstotka učencev in 81,4 odstotka dijakov, kar je sicer nekoliko spodbudnejši delež pravih odgovorov kot pri prejšnjih dveh vprašanjih, pri čemer so rezultati nekoliko boljši kot v raziskavi ADD iz leta 2013.

Naslednje vprašanje je spraševalo po osebi, ki je v obdobju osamosvojitve vodila izvršni svet (vlado) Republike Slovenije (Lojze Peterle). Pravega predsednika Vlade RS je med devetimi ponujenimi imeni prepoznalo samo 10,2 odstotka

⁴ Ponujene možnosti so bile: »o sprejetju nove ustave«, »o uvedbi demokracije«, »o ustanovitvi konfederacije s Hrvaško«, »o samostojnosti in neodvisnosti Slovenije« in »o članstvu v EU« ter seveda »ne vem«.

učencev (v letu 2013 29,9 odstotka učencev) in 31,4 odstotka dijakov (v letu 2013 19,2 odstotka dijakov).

Nadalje smo vprašali po natančnem datumu, na katerega je Slovenija razglasila neodvisnost (25. junij 1991 – dan državnosti). Ta datum je med tremi ponujenimi možnostmi pravilno obkrožilo 78,6 odstotka učencev (v letu 2013 77,2 odstotka učencev) in 88,1 odstotka dijakov (v letu 2013 80,4 odstotka dijakov).

Zadnje vprašanje, ki se je nanašalo na področje državljske pismenosti, pa je mlade spraševalo, »s čim je Slovenija dosegla polno mednarodno priznanje«. Tudi tukaj se je največji delež učencev (40,5 odstotka) odločil za možnost »ne vem«, medtem ko je pravilno (s priznanjem držav Evropske unije) odgovorilo 27,5 odstotka učencev in 37,4 odstotka dijakov, kar je v obeh skupinah višji odstotek kot v raziskavi ADD iz leta 2013.

Sklep

Domoljubje je kot čustvo med nami že vso človeško zgodovino. Seveda se spreminjajo vsebina čustev, njihov obseg, mogoče tudi razumevanje domovine, vendar je domoljubje nedvomno vezano na družbeno skupnost oziroma na njene člane ter na območje, ki ga prav ta skupnost poseljuje in s tem posredno razume kot dom. Zaradi njega so se posamezne skupnosti spopadale, umirale, ga varovale, častile in vsekakor tudi ljubile. Tako kot večino čustev je tudi domoljubje mogoče povezati z materialno eksistenco in zato je nujno tudi njeno poznavanje. Pri domu ali domovini je to še toliko pomembnejše, saj se ta ne spreminja in največkrat spremlja številne generacije. Na osnovi tega je mogoče domoljubje povezati tudi s poznavanjem zgodovine doma oziroma domovine. Koliko in na kakšen način glede tega postorimo v Sloveniji, vsaj deloma prikazujejo rezultati obsežne anketne raziskave, ki smo jo po kar nekajletnem sušnem obdobju opravili med učenci slovenskih osnovnih šol in dijaki slovenskih srednjih šol. Čeprav se v članku primarno osredinjamo predvsem na obdobje nastanka slovenske države in bi bilo mogoče za potrebe celovitega koncepta domoljubja treba definirati še veliko drugih pomembnih tem iz slovenske zgodovine, je prav ta tema še posebej pomembna. Navsezadnje je bil cilj, h kateremu so bili posredno, v veliko primerih pa tudi neposredno usmerjeni pogledi največjih domoljubov, prav doseči samostojnost.

Za učence in dijake je domoljubje precej abstrakten pojem; kot smo lahko razbrali iz rezultatov empirične raziskave, je tudi zanimanje mladih za tematike,

povezane z nastankom slovenske države in osamosvojitvijo, relativno nizko,⁵ a nekaj ga vendarle je. Še nekoliko bolj skrb vzbujajoča je sorazmerno nizka raven znanja, ki jo izkazujejo mladi, ko je govor o procesih osamosvajanja in nastajanja slovenske države, pa tudi takrat, ko je govor o delovanju naše države in slovenskega političnega sistema – ko torej govorimo o tako imenovani državljanski pismenosti.

Že dolga leta raziskovalci opozarjamo na to, da so potrebne korenite spremembe, ki pa bi morale omenjeni problem zajeti zares poglobljeno (Haček, 2019: 438; glej tudi Kukovič et al., 2022). Nujno se bo treba poenotiti, kaj za nas pomeni domoljubje, pri tem pa se zavestno izogibati drobnjakarskega politikantstva, ko politične sile v družbi domoljubna čustva tako rade zlorabijo za svoje vsakodnevne potrebe. Katere vsebine so tiste, ki bodo domovino približale mladim? Obsežna strokovna razprava bi lahko nedvomno omogočila oblikovanje okvira, ki bi ga nato s pomočjo teoretikov didaktike in nazadnje praktikov – učiteljc in učiteljev – prelili v atraktivne učne vsebine obstoječih ali novih učnih predmetov. Ob tem pa bo seveda treba te vsebine nenehno posodabljati – dosežki domovine se namreč nizajo in se bodo nizali tudi v prihodnjih letih.

Viri

2013. Raziskava »Aktivno državljanstvo in domovina«. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
2022. Raziskava »Krepitev domoljubne in državljanske zavesti med mladimi«. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Altikulač, Ali. 2016. Patriotism and Global Citizenship as Values: A Research on Social Studies Teacher Candidates. *Journal of Education and Practice* 7 (36): 26–33.

5 Izmed ponujenih 18 področij osnovnošolce daleč najmanj zanima področje politike in političnega udejstvovanja (84,8 odstotka jih to področje ne zanima nič ali le malo), povprečna vrednost odgovorov znaša 1,72 na lestvici od 1 (to me nič ne zanima) do 4 (to me zelo zanima). Nacionalna preteklost in usoda naroda ter nastajanje neodvisne slovenske države sta dosegli povprečno vrednost 2,13 oziroma 2,20. Zelo podobne rezultate zaznamo pri dijakih zaključnih letnikov, pri katerih je področje politike in političnega udejstvovanja prav tako na zadnjem mestu (77,7 odstotka jih to področje ne zanima nič ali le malo), povprečna vrednost znaša 1,91. Nacionalna preteklost in usoda naroda ter nastajanje neodvisne slovenske države sta dosegli nekoliko višjo povprečno vrednost v primerjavi z osnovnošolci, in sicer 2,27 oziroma 2,28. V primerjavi z raziskavo iz leta 2013 je zanimanje za vsa tri omenjena področja tako pri osnovnošolcih kot tudi srednješolcih še upadlo. Po drugi strani pa obe skupini anketirancev najbolj zanimata prijateljstvo in služba oziroma poklic (povprečna vrednost pri osnovnošolcih znaša 3,56 oziroma 3,47; pri dijaki pa 3,57 oziroma 3,55). Več v Kukovič et al. (2022).

- Archard, David. 1999. Should We Teach Patriotism? *Studies in Philosophy and Education* 18 (3): 157–173.
- Armstrong, David G. 1980. *Social Studies in Secondary Education*. New York: Macmillan Publishing.
- Bourne, Randolph. 1977. The state. In: *The radical will: Randolph Bourne (selected writings 1911–1918)*, ed. Hansen, Olaf. New York: Urizen.
- Callan, Eammon. 2009. Democratic Patriotism and Multicultural Education. In: *Education, Democracy and the Moral Life*, eds. Katz, Michael S., Verducci, Susan and Gert Biesta, 59–69. Dordrecht: Springer.
- Fukuoka, Kazuya in Takita-Ishii, Sachiko. 2021. Teaching how to love your country in schools? A study of Japanese youth narratives on patriotic education. *National Identities* 24 (3): 247–270.
- Globokar, Roman. 2020. COVID-19, the Nation State and the Social Doctrine of the Church. *Theological Quarterly* 80 (2): 379–394.
- Golob, Tea, Makarovič, Matej in Matevž Tomšič. 2020. Pomen religioznosti za evropsko identiteto mladih = The significance of religiousness for European youth's identity. *Bogoslovni vestnik* 80 (1): 161–175.
- Haček, Miro. 2019. The difficult look back: Slovenian democratic path after European Union accession. *Politics in Central Europe* 15 (3): 419–441.
- Kukovič, Simona, Haček, Miro in Vladimir Prebilič. 2022. *Domoljubna in državljanska zavest med mladimi*. Ljubljana: FSS Publishing House.
- Levine, Peter in Youniss, James (ur.). 2006. *Youth civic engagement: an institutional turn*. Washington: Circle working paper.
- Murray, Joseph P. 1959. *Pride of state*. Boston: Beacon.
- Reiners, Markus. 2019. New approach of a learning theory: comparing three empirical studies. *Journal of Comparative Politics* 12 (1): 36–52.
- Schatz, Robert T., Staub, Ervin in Howard Lavine. 1999. On the Varieties of National Attachment: Blind Versus Constructive Patriotism. *Political Psychology* 20 (1): 151–174.
- Sommerville, John. 1981. Patriotism and war. *Ethics* 91 (4): 568–578.
- Staub, Ervin. 1997. Blind versus constructive patriotism: Moving from embeddedness in the group to critical loyalty and action. In: *Patriotism*, eds. Bar-Tal, Daniel and Ervin Staub. Chicago: Nelson-Hall.
- Venkataiah, N. 2007. *Value Education*. New Delhi: APH Publishing Corporation.
- Westheimer, Joel. 2006. Politics and patriotism in education. *Phi Delta Kappan* 87 (8): 608–620.